

A SZÖVETKEZETI MOZGALOM TÁRSADALOMLÉLEKTANI KÉRDÉSEI

I.

A szövetkezet, legalább is az annak megfelelő német kifejezés, „Genossenschaft“ (latinul corporatio) régen polgárjogot nyert fogalom a társadalomtudományban. Gierke négy kötetnyi hatalmas munkát szentelt ennek a tárgykörnek és a germán történelem jóformán valamennyi társulási alakzatának helyét kijelöli e társadalomtudományi értelemben vett szövetkezeti rendszerben. Wiese megjegyzi, hogy a fogalom nem azonos a különböző tudományokban; ő a kvalitatív jelleggel bíró szociológiai kategóriák egyikének tekinti a „Genossenschaft“-ot és általában olyan egyesülést ért alatta, melyet ugyan emberi akarat hozott létre és melyben a célszerűségi racionalizmus megtalálható, de amely (emellett vagy elsősorban) az illető személyek körének valamely szorosabb együttlétét akarja megteremteni (Alig. Soziologie 46. old.). Az a kategória, melyet Dékány magyarul testületnek nevez (A társadalomalkotó erők, Bpest, 1920, 233 old.), voltaképpen szintén ennek a szociológiai „Genossenschaft“-nak felel meg. Már ezekből kitűnik, hogy ez a Genossenschaft nem az, amit a magyar szövetkezet-szó kifejez. Ez az alkalmazott társadalomtudományok egyikének kategóriája. Hogy melyikének, e kérdésre ezúttal csak állítással, de nem bizonyítással felelhetünk. A szövetkezeti íróknak és a közgazdaságtudósoknak a szövetkezetre vonatkozó elméleteit vizsgálva megállapítható, hogy két felfogás áll egymással szemben: az egyik szociálpolitikai, a másik közgazdasági alakulatot lát benne elsősorban. Én az utóbbihoz csatlakozom. Szerintem a szövetkezés az a társadalomgazdasági elv, mely a mai keresti elv (Erwerbsprinzip) helyett a szükségletfedezési elv (Bedarfsdeckungsprinzip) alapján akarja szervezni a társadalom gazdaságát, a munkamegosztásos cseregazdaság alapjainak fenntartásával. A szövetkezet az a gazdasági társulás, melyben a gazdasági alanyok közti összeköttetés a vázolt

elven alapszik; a szövetkezeti rendszer pedig a szövetkezetek szervesen összetartó egysége. És vájjon mi a szövetkezeti mozgalom?

Sombart Der proletarische Sozialismus című munkájában nem adja pontos meghatározását a „mozgalom“ fogalmának, noha az egyik fejezetet külön szocialista mozgalom szociológiájának szenteli. Ha azonban idevonatkozó fejtegetéseinek tartalmát a fogalom körülírásába sűrítjük, akkor mozgalom alatt szerinte „valamely eszmekör empirikus kultúrformáját“ értjük vagy más-képen „azon embereknek a közéletet érintő cselekedeteit, akik bizonyos eszmények után igazodnak“. Ez azonban csak a keret és a tartalom: a struktúrát megadja a mozgalom következő kettős megnyilvánulása: egyrészt oly törekvés közakarát kialakítására, amely valamire törekvő és lélekkel bíró emberek kollektív szándékaiban jelentkezik, másrészt szellemi képződmények teremtése, melyek programokban, szervezetekben, törvényekben jutnak kifejezésre. Tehát lehet beszélni a mozgalom pszichológiájáról és noológiájáról“ (I. m. II. 3.). Ehhez hozzávehetjük még, hogy szerinte minden mozgalom három alkatelemből áll: az emberek (hordozók), vezetők és végül „maga a mozgalom, a folyamat, a kollektív akarat képződése a maga kialakulásában, a szándékok és történések, melyekből a mozgalom felépül, a lelki és szellemi aktusok“ (I. m. II. 98. old.).

A mozgalom fogalmának jegyei tehát: 1. eszmekör vagy eszmény, 2. emberek, kiknek az eszményekkel kapcsolatos törekvéseik vannak, akik továbbá 3. ez utóbbiak megvalósítására kollektív akaratot termeltek ki, amely 4. külsőleg is megnyilvánul cselekedetekben, szervezetekben stb. Aszerint, hogy milyen eszmekör az, mely az irányt és a tartalmakat megadja, többféle mozgalmat különböztethetünk meg. Ezek egyike a szövetkezeti is, melynek eszmeköre a szükségletfedezési elv helyesebb volta, hordozói azok, kik ezen elv megvalósítására törekeshnek és e törekvés érdekében kollektív akaratot, utóbbi érvényesítéséhez pedig a szervezetet: a szövetkezeteket, illetőleg azok rendszerét hozták létre. így tehát a szövetkezeti megnyilvánulások beleillenek a mozgalomnak tiszta szociológiai, azaz tisztán formális fogalmába.

Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy a szükségletkielégítés, mint gazdasági elv, elegendő lehet-e ahhoz, hogy eszmekör vagy eszményként fogjuk fel. És ha igen, nem lehetne-e, mint komplementár fogalomról, egy a gazdasági rendszer mai alapelveinek fenntartására irányuló, mondjuk kapitalista mozgalomról is beszélni? Ennek eldöntése végett a mozgalom fogalmának azt a vonását kell figyelembe venni, melyet Sombart úgy fejez ki, hogy

az „folyamat“, „az akaratképződés a maga kialakulásában“, „szándékok és történések“, pontosabban: történések a szándékokra való tekintettel. A mozgalom tehát, mint tőszava is kifejezi, mozgó, haladó valami, dinamikai és nem statikai fogalom, küzdelem valamely cél: az eszmény érdekében. Külön-külön sem az irány, sem az út, sem a mozgó tömeg, hanem a három egymáshoz való viszonyának változása, fizikai képletességgel szólva a mozgási energia a maga manifesztációjában, melyet érzékelni és kifejezni csak a tömeg, az út, az irány és az idő relativitásában tudunk. Ebből következik, hogy ha az út be van futva, a cél el van érve, a törekvések, a történések megszűnnek, megszűnik a mozgás és megszűnik a mozgalom. Az eszme, az egyének, a szervezet fennmaradhatnak, de egymáshoz való viszonyukban már nincs állandó változás. A „beérkezett“, a beteljesült eszme már nem mozgat, nem ad tápot mozgalomnak, mint ahogy a szükséglet nem szükséglet többé, ha kielégítést nyert.

Ebben a helyzetben van a jelenleg fennálló kapitalista rendszer a világ túlnyomó részében; tehát nem lehet mozgalomként felfogni azokat a törekvéseket, amelyek abba minden más szándék nélkül beleszővődtek. Ellenben a szövetkezeti elv épen ennek a beérkezett rendszernek felváltására törekszik, célkitűzései vannak, a benne érdekelt egyéneknek szándékaik, ellenállást kell legyőzniök: ezért a szövetkezeti elv a maga életnyilvánulásaiban valóban mozgalom. Hogy ez a megkülönböztetés helyes, számos példával lehet igazolni. A kapitalizmus maga is mozgalom volt akkor, mikor még alul volt és felülkerekedéséért harcolnia kellett. Ez akkor volt, mikor az embereknek nyüggé vált a középkor kötött gazdasági rendje, mikor a mesterlegények fellázdak a céhek ellen, mikor egy Turgot-ban kialakul a szabad, a versenyen alapuló gazdasági rendszer eszménye, mely első teoretikusát megtalálja A. Smithben, mikor a szabad munkaszerződésre, mint az egyéni szabadság követelményére való törekvés arra viszi az embereket, hogy a földesúri uralom alól a gyárak pusztító szabadságába szökjenek. Ez volt a kapitalizmusnak mozgalmi korszaka. Ma mindez elérte célját, a „laissez faire“-en alapuló rend uralkodó, nem törekvés, hanem rendszer immár. De ma is lehet beszélni kapitalista mozgalmakról ott, ahol ez az eszme, az egyének, a szervezet fennmaradhat, de egymáshoz való viszonyukban már nincs állandó változás. A „beérkezett“, a beteljesült eszme már nem mozgat, nem ad tápot mozgalomnak, mint ahogy a szükséglet nem szükséglet többé, ha kielégítést nyert.

Ebben a helyzetben van a jelenleg fennálló kapitalista rendszer a világ túlnyomó részében; tehát nem lehet mozgalomként felfogni azokat a törekvéseket, amelyek abba minden más szándék nélkül beleszővődtek. Ellenben a szövetkezeti elv épen ennek a beérkezett rendszernek felváltására törekszik, célkitűzései vannak, a benne érdekelt egyéneknek szándékaik, ellenállást kell legyőzniök: ezért a szövetkezeti elv a maga életnyilvánulásaiban valóban mozgalom. Hogy ez a megkülönböztetés helyes, számos példával lehet igazolni. A kapitalizmus maga is mozgalom volt akkor, mikor még alul volt és felülkerekedéséért harcolnia kellett. Ez akkor volt, mikor az embereknek nyüggé vált a középkor kötött gazdasági rendje, mikor a mesterlegények fellázdak a céhek ellen, mikor egy Turgot-ban kialakul a szabad, a versenyen alapuló gazdasági rendszer eszménye, mely első teoretikusát megtalálja A. Smithben, mikor a szabad munkaszerződésre, mint az egyéni szabadság követelményére való törekvés arra viszi az embereket, hogy a földesúri uralom alól a gyárak pusztító szabadságába szökjenek. Ez volt a kapitalizmusnak mozgalmi korszaka. Ma mindez elérte célját, a „laissez faire“-en alapuló rend uralkodó, nem törekvés, hanem rendszer immár. De ma is lehet beszélni kapitalista mozgalmakról ott, ahol ez az eszme, az egyének, a szervezet fennmaradhat, de egymáshoz való viszonyukban már nincs állandó változás. A „beérkezett“, a beteljesült eszme már nem mozgat, nem ad tápot mozgalomnak, mint ahogy a szükséglet nem szükséglet többé, ha kielégítést nyert.

tett Anti Corn Law League mozgalma, ilyenek ma a gazdamozgalmak, amennyiben gazdasági céljuk van; ilyen a kiskereskedőknek helyenként és időnként jelentkező mozgalma a fogyasztási szövetkezetek ellen, ha ezek által már létükben fenyegetve érzik magukat, De maga a kapitalizmus állapot, a Wiese féle absztrakt kollektívum (lásd I. m. 219.), melynek szintén állandóan készenlétben kell ugyan lennie „természetadta gátlások” ellen (lásd I. m. 216. old.), mely tehát nem „természetadta magátólértetődőség”, de ez a készenlét — ismét fizikai hasonlaltal élve — a vis inertiae, mint negatívum a mozgási energia pozitívumával szemben. Ellenben a szövetkezeti elv pozitívum, egyike épen a kapitalizmus „gátlásainak”; azzal szemben hat, annak helyére törekszik, tehát mozgalom.

Még pedig tömegmozgalom. Ez is igen lényeges vonása. Tudvalevőleg a tömeg szónak különböző értelme van. Sombart megkülönböztet statisztikait, mikor annyi mint sokaság, németül Menge, továbbá kulturálist, mikor jelenti az alsóbb, kevésbé kulturált rétegeket, azután a szociológiai: a nagyvárosok alakatlanul halmozódott, tagozottság és vezetés nélküli lakosságrészeit és végül a pszichológiai: sokaság, melynek tagjait valamely akaratbeli, vagy legalább is egyéb lelki közösség fűz össze. Lényegében véve Wiese is elfogadja ezeket a megkülönböztetéseket, liabár néha más névvel és különösen elfogadja a tömegnek Sombart szerinti társadalompszichológiai értelmezését (I. m. 95. és köv. old.). Le Bon tovább megy, általában minden olyan emberi együttlétet ilyenek tart, ahol kollektív lélek alakul ki (A tömegek lélektana, Franklin, Bpest, 18. od.), vagyis nála a tömeg szinte univerzális társadalmi képződmény. Ezt azonban úgy Dékány (I. m. 196. old.), mint Wiese kifogásolják. Wiese különbséget tesz tömeg és csoport („Gruppé”) közt, melyek mellett a harmadik formális kategória az absztrakt kollektívum (egyház, állam, közigazdaság stb.). A csoport a tömegnek állandóbb, szervezettebb, tisztultabb formája; akkor keletkezik, ha „a tömeg szervezkedik, huzamosabb időre berendezkedik és tagjai között a funkciókat megosztja”. Tömeg (a Sombart szerinti pszichológiai tömeg) és csoport tehát társadalomlélektanilag véve két halmazállapot: az első a cseppfolyós, a második a szilárdabb alakja ugyanannak a szubsztanciának. Mindkét alakzat lehet hordozója a fent kifejtett értelemben vett mozgalomnak: az egyének, kiknek eszményeik és ezek elérésére irányuló törekvéseik vannak, akár az egyikben, akár a másikban megkísérelhetik azok érvényesítését, illetőleg ennek érdekében kollektív akarat és kollektív szervek létrehozását, A helyzet rendszerint az, hogy a mozgalom két

fázison megy át: hordozói előbb csak tömegszerű állapotban vannak, majd eléri a szervezettebb csoport-formát.¹

Ebben az állapotban van a szövetkezeti mozgalom is. Benne megtalálhatjuk úgy a tömegszerű, mint a csoportszerű halmazállapotot. Minden egyes megalakult és működő szövetkezet egy-egy kis csoport. A szövetkezetek kötelékei és központjai ismét csoportok. Csoportnak tekinthetjük végül egy-egy ország összes szövetkezeteit, ha közös szerveket hoztak létre, sőt a világ mindazon szövetkezeteit is, melyek közös kötelékben — a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségében — egyesültek. E csoportok mellett megtaláljuk azonban a tömegeket is. Ilyeneket alkotnak elsősorban azok az egyesek, kik — rendszerint bizonyos társadalmi rétegek körén belül — törekszenek a szövetkezeti eszmékörnek megfelelő berendezkedésre; ez a törekvés vagy spontán áll be, vagy szándékosan ösztönzik azt a szövetkezeti szervezetek, de kétségtelen az, hogy állandóan vannak a világnak több helyén kisebb-nagyobb sokaságok, melyek a szövetkezeti csoporttá váiódás stádiumában vannak és ebben a közös törekvésben megfelelnek a „Masse“ fogalmának. Emellett megtaláljuk a Wiese szerinti értelmében vett absztrakt tömeget is: amelyben a szövetkezeti törekvés még nem vált ugyan öntudatossá, a gazdasági rend korrekciójára vagy megváltoztatására, vagy a saját gazdasági helyzetük megváltoztatására a sorsostársakkal közösen irányult szándék még nem öltött ugyan konkrét formát, de nagyszámú egyén gazdasági helyzeténél vagy egyéb motívumoknál fogva diszponálva van, hogy szövetkezeti tömeggé váljék, ahol tehát a valószínű szövetkezeti tömeg *in posse* már jelen van, de *in esse* még; nincs.

A szövetkezeti mozgalom tehát a következő társadalmi képződményekben jelentkezik: a szövetkezeti szervezetek mint csoportok, a szövetkezeti szervezkedésre tudatosan törekvők, mint tömeg és a szövetkezeti szervezhető, mint absztrakt tömeg. Kétségtelen, hogy a két utóbbi réteg kollektív akarátának kialakulása a tömegmozgalom törvényei szerint történik. A csoporttá szilárdult részekben ugyan más törvények is érvényesülnek, de lényegében véve a tömegtörvények szerint él ez is.

A társadalomtudományban ugyanis nemcsak qualitative, hanem quantitative is meg kell különböztetnünk a csoportok fajait, mert általános tapasztalat, hogy minél több tagot számlál a csoport, annál közelebb jut a tömeghez (1. Wiese i. m. 169. old.). Az egyes szövetkezetek közt is vannak több tízezer, sőt kivétele-

¹ *Angewandte Soziologie*, 1929. Ism. *Társ.tud.* 1930. 216—18. lk.

sen százezernél is több tagot számláló alakulások. De még többre: milliókra megy a csoportot alkotó egyedek száma, ha egy-egy kötelék összes szövetkezeteinek összes egyéni tagjait egy csoportnak tekintjük. Ezt így is kell tennünk, mert minden egyes tag nemcsak a saját szövetkezetével, hanem kötelékével, annak többi szövetkezetével és az ezekbe tartozó egyénekkel is kapcsolatban állónak érzi magát. Ezért a kisebb szövetkezetekben, általában az egyes szövetkezetekben a csoport-jellemvonások uralkodnak, ellenben azokban a vonatkozásokban, melyek az egyes szövetkezetek tagjait a központokhoz fűzik, inkább a tömeg jellemvonások lépnek előtérbe. Úgy, hogy a lélektani törvények szempontjából is csoportnak inkább csak az egyes szövetkezetek tekinthetők és «zek is csak bizonyos vonatkozásokban, ellenben a nagyobb szövetkezeti egységeknek pszichikuma inkább a tömeglélektan törvényeivel magyarázható.

Felmerült végül még a kérdés, hogy a szövetkezeti csoportok is helyet foglalnak-e a fenti értelemben vett szövetkezeti mozgalomban? Természetes, hogy helyet foglalnak, hiszen éppen ezek a kollektív akarat érvényesítésének szervei. Habár bennük a szándékok már szilárdabb formát öltöttek, még nem jelentik a törekvések beteljesülését, még nem jelentik a „beérkezést“, azt az állapotot, melyben már megszűnt, ellenkezőleg, éppen a küzdelem formációi.

Az elmondottakban feleltünk arra a kérdésre, hogy mi a szövetkezeti mozgalom. Egyben tisztáztuk annak szociológiai helyzetét. Erre szükség volt. Ilyen irányú kísérlet, legalább is a szövetkezeti irodalomban eddig nem történt. Így Grünfeld is (Das Genossenschaftswesen volkswirtschaftlich und soziologisch betrachtet) művének címében tett ígérete ellenére az alapvető társadalomtudományi szempontokat teljesen elhanyagolja. Pedig, hogy ezek mennyire gyümölcsözők, kitűnik abból is, hogy a szövetkezeti mozgalom társadalomlélektani kérdéseinek megoldása számunkra most már igen egyszerű feladat: nem kell egyebet tennünk, mint egyrészt a szociológiai csoport, másrészt a tömeg társadalomlélektani törvényeinek a szövetkezeti mozgalomra való alkalmazását megkísérelni.

II.

A csoportnak szociálpszichológiai szempontból fontos jellemvonásai Wiese szerint a következők: a) szervezettség, vagyis a funkciók megosztása, b) képzetek a tagoknál a csoportra vonatkozólag és c) hosszabb fennállás után hagyományok és szokások

keletkezése. Ezekben adva vannak a szövetkezetek is, mint csoportnak összes fontosabb társadalomlélektani problémái.

Ami a funkciókat illeti, Comte szerint minden csoportban kell jelen lennie az operatív (végrehajtó), a dirigáló (vezető), az intellektuális (a gondolkodó) és az emocionális (az érző) működésnek. Minden csoportban a probléma a funkciók helyes reprezentánsainak megtalálásában és azok harmóniájának biztosításában áll.

A vezető és gondolkodó funkció helyes betöltésének a kérdése a szövetkezeti életben mint u. n. „Führerproblem“ már régen ismeretes. Ez alatt azt a kérdést kell érteni, miképpen lehet olyan réteget nevelni a szövetkezeti életben, mely a vezetésrepre legalkalmasabbak kiválogatását lehetővé teszi. Mert ez a szerep szinte különleges embertípust követel. A jó szövetkezeti vezetőnek bírnia kell a kapitalista vállalkozói organizátor minden képességével és mégis tudnia kell fékezni annak chrematistikus és autokratikus hajlamait. Hol kelljen keresni az ilyen tökéletes típust? A nagy vállalkozói tehetségek közt, akik már igazolták organizátori képességüket? Ezek aligha fogják már tudni a szövetkezeti mentalitást elsajátítani. A szövetkezeti életben nevelődöttek közül? Itt meg attól kell tartani, hogy annak a vállalkozói milliónál csendesebb, kevesebb kezdeményezést kívánó levegője az ellenkező irányú egyoldalúságot fejlesztette ki.

Az operatív vagyis végrehajtó funkció részben a tagok, részben az alkalmazottak feladata. Az utóbbiakra vonatkozólag a probléma abból adódik, hogy szövetkezeti élet egyes ágazatai, különösen a fogyasztási, a hitel és a mezőgazdasági értékesítő szövetkezeteké, óriási szervezeteket kívánnak. Az Országos Központi Hitelszövetkezet 1100 és a Hangya a maga 1600 szövetkezetével és mindezek különböző hivatalnokaikkal voltaképpen egységes adminisztratív szervezetet alkotnak; már pedig általános tapasztalat, hogy minden adminisztratív szervezet teljesítőképeségének egy-egy alkalmazottra eső része fordított arányban áll a szervezet nagyságával. Vagyis a szervezeteknek a mamutorganizációban olyan teljesítményt kell kicsihozni az egyes alkalmazottból, mint a velük versenyző kisebb üzemeknek a magukéiból[^] sőt esetleg mint amilyenre a vállalkozó a saját érdekének a szolgáltatásban képes. E probléma megoldását csakis két alapon lehet elképzelni és mindkettőre éppen a szervezet nagysága ad módot. Az egyik az intenzívebb nevelés: a szövetkezet már korábban befoghatja leendő alkalmazottait; például nem tartom keresztülvihetőnek, hogy külön szövetkezeti kereskedelmi, szövetkezeti tanoncképző stb. iskolákat tartsanak fenn; ott, ahol évente 30—

40, vagy még több új tisztviselőre van szükség, érdemes; de az alkalmazás ideje alatt is a tanfolyamok, kicserélés, utaztatások stb. által való továbbképzés aránylag könnyebben megoldható, mert az alkalmazottak nagy száma mellett ezek egymást könnyebben helyettesíthetik. A másik megoldási mód az üzemszervezés legmodernebb vívmányainak állandó átvétele; és pedig nemcsak az üzem mechanizálása, hanem a munka racionalizálása tekintetében. A végrehajtó funkciónak a tagok szempontjából is van jelentősége; erről később lesz szó.

Végül az emocionális funkció elsősorban a tagokra nehezedik. Ez az, amit úgy szoktak mondani, hogy szövetkezeti szellem legyen bennük. Ez azonban tulajdonképpen egybeesik a csoportnak fentebb b) és c) alatt megjelölt társadalomlélektani jellemvonásaival. Vagyis összefoglalólag mondhatjuk, hogy a szövetkezetekben a tagoknak bizonyos képzetekké kell bérniök a szövetkezetről általában és különösen a saját szövetkezetükről kell bennük bizonyos tradicionális képzeteknek — ezek közt etikaiaknak is — élni, és kell, hogy mindkét képzetcsoporthoz oly eszmevilágot, mentalitást fejlesszen ki bennük, mely érzelmi megnyilatkozásokat is: meggyőződést, hitet, lelkesedést, áldozatkészséget, stb. képes létrehozni. Ez a probléma azonban a szövetkezeti mozgalom csoportjellegű és tömegjellegű részeire nézve azonos, vagyis a kérdés megoldásának nagyrésztben ugyanúgy kell történnie a már-tagokkal, mint a megnyerni szánt még-nem-tagokkal való vonatkozásban. Erre tehát később kerülhet sor. Az a különbség mégis fennáll, hogy a tömeggel szemben a csoportok „több teret engednek reflexióknak“, rendszerint több megfontoltsággal cselekszenek, vagyis a szövetkezeti tagokban élő szövetkezeti szellemben több lesz a racionális elem, mint a szövetkezeti élet tömegszerű képződményeiben; tehát az emocionális funkció élesztését célzó propaganda a tagok és a nem-tagok közt némileg különböző. A tagok körében elsősorban az eredmények hatnak, tehát a szövetkezeteknek a gazdasági előnyök minél nagyobb mértékét kell nyújtaniok számukra. Az igazi kitartás ebből táplálkozik. Ezt magasabb eszményekkel tölti meg annak tudata, hogy a szövetkezet munkája a kapitalisztikus alapon létrejött azonos gazdasági cselekményekkel szemben mutatkozó előnyön felül egyszersmind magasabb gazdasági elvek érvényre juttatásával jár. Ezeknek az elveknek az ismeretése a szövetkezeti ideológia fejtegetéséhez tartozik. Itt a szövetkezetre vonatkozó képzeteknek fontosságára csak azért kell rámutatnunk, mert ezek teszik egyik alapját annak is, hogy a tagok a maguk végrehajtó funkcióját kielégítőleg teljesítsék. A végrehajtó funkció az ő részükről abban áll, hogy a szövetkezetet

igénybevegyék annak a gazdasági műveletnek véghezvitelében, amelyre a szövetkezetet alakították; tehát például a fogyasztási szövetkezetnél, hogy tényleg annál vásároljanak. Ennek a funkciónak kielégítő teljesítése szinte létfeltétele a szövetkezet fennmaradásának, legalább is sokkal nagyobb jelentőségű, mint más gazdasági célú korporációknál, tehát például a részvénytársaságnál. Utóbbinál a tagok (részvényesek) végrehajtási funkciója tulajdonképpen kimerül a részvénytőke befizetésével; legfeljebb a részvényest megillető ellenőrzési és irányítási, tehát technikailag véve a szavazati jogok gyakorlása számítható még ide. De a részvénytársaság sikeres működése a tagok végrehajtási funkciójának gyakorlásától független és semmi más részvételt a részvényestől nem kíván. Ezért sorozza Wiese is (I. m. 182. old.) a részvénytársaságokat a „nem valódi“ csoportokhoz. Ellenben a szövetkezetnél már a tőke összehozásának feladata is inkább nehezedik minden egyes tagra. Az egész saját tőkét nekik kell rendelkezésre bocsátaniok, itt a nagy nyereség reményében a tőke nagyrészt lejegyző „nagyrészvényes“ vagy finanszírozó típusa ismeretlen; emellett pedig az egyes tagra eső tőkerész befizetése is nagyobb erőfeszítést jelent, tekintettel arra, hogy többnyire olyanokból áll a szövetkezet, akiknek tőkéjük nincs. Ehhez járul, hogy az igazi szövetkezetnek a tagokra mint üzletfelekre is szüksége van; addig él, míg tagjai nála vásárolnak, általa értékesítenek. Ez pedig a tagra nézve megkötöttséget jelent: nem válogathat, kivel köt üzletet, nem mehet a legközelebbi céghez, stb., szóval e kötelezettségből kényelmetlenségek adódnak, tehát bizonyos áldozatok még akkor is, ha a szövetkezet egyébként eredményesen, tehát a tagra nézve előnyösen működik. Sokszor ennél nagyobb áldozatokat is vár tőle a szövetkezet: ha például a megindulás nehézségei miatt eleinte nem tud előnyt nyújtani a vállalkozóval szemben, vagy mikor a versenytárs vállalkozó a szövetkezet tönkretétele céljából átmenetileg kedvezőbb feltételeket kínál és a tagnak ez alatt az idő alatt is ki kell tartania a szövetkezet mellett.

Maguk az előnyök sem mindig igazolhatók, sőt azt mondhatjuk, hogy annál kevésbé tűnnek ki, mennél eredményesebben működik a szövetkezet. A szövetkezetek legnagyobb eredménye ugyanis éppen mindig az, ha arra készítetik a vállalkozói szervezetet, hogy maga is konciliánsabb legyen az általa kiszolgáltakkal szemben; vagyis: a fogyasztási szövetkezet nemcsak a saját tagjait szolgálja ki kedvezőbben, hanem versenyével az általános kiskereskedelmi árszínvonalat is lejjebb szállítja; vagy a poolok nemcsak tagjaiknak biztosítanak

jobb árat, hanem arra indítják a közvetítő kereskedelmet, hogy engedjen a közvetítói nyereségből, hogy racionálisabban szervezze az értékesítést stb. Szóval mennél jobban beválk a szövetkezeti organizáció, annál közelebb jut egymáshoz a szövetkezet és a nem-szövetkezet az illető gazdasági műveletnek a tag szempontjából való előnyös lebonyolítása tekintetében. A különbség: a szövetkezet létjogosultságának bizonyítéka ugyanilyen mértékben mindig kisebb lesz. Ott, ahol a gazdasági élet valamely terén a szövetkezetek már komoly versenytársai lettek a vállalkozóknak, például Angliában az árúszétszítás terén a detailkereskedelemnek, vagy Kanadában a poolok a gabonaértékesítés tekintetében a gabonakereskedelemnek, ott épen ezért lehetőségek végnélküli viták a felett, melyik szervezet előnyösebb. Minden esetre a vita eldöntése és a fölény igazolása exakt számszerűséggel, tehát olyan formában, mely a gazdaságilag nem iskolázott tagok előtt is világos lenne, alig lehetséges. Tehát az eredmények propagatív hatása mindinkább csökken, mind nehezebbé válik a tagok hűségének fenntartása, illetőleg ez mindjobban rászorul más propagatív eszközökre. Ezek a más eszközök pedig túlnyomórészt ugyanazok, melyek, mint mindjárt látni fogjuk, a szövetkezeti élet tömegnyilvánulásainak keretében nagy szerepet játszanak.

Mint minden csoportban, a szövetkezetekben is tehát igen lényeges, hogy bizonyos áldozatokat kíván tagjaitól. Ezeknek lélektani indoka csak kettő lehet: az értük remélt előnyök, vagy a szövetkezethez való tartozásból fakadó kötelességtudat. Az előnyök érzékeltetésének problémáját ép most láttuk. A szövetkezettel szemben fennálló kötelességeknek lehet jogi (szerződéses) biztosítéka és csakugyan, sok értékesítő szövetkezetnél találkozunk azzal a konstrukcióval, hogy a tag szerződésben kötelezi magát arra, hogy bizonyos időre kizárólag a szövetkezetet veszi igénybe. Bennünket azonban itt különösen az a kötelességtudat érdekel, melynek jogi szankciója nincsen. Még az amerikai értékesítőszövetkezetek is, ahol pedig a szerződéses kötelezés általános, hangsúlyozzák, hogy tisztán erre építeni nem lehet, ki kell azt egészítenie a spontán kötelességtudatnak, mely mindig biztosabb. Ennek pedig legbiztosabb alapja, ha a tagok magukat a szövetkezethez tartozóknak érzik, illetőleg, ha a szövetkezetet sajátjuknak is érzik. Könnyű belátni, hogy ez nem könnyű feladat, különösen olyan szövetkezeteknél, melyek tagjainak száma százakra, ezrekre, sőt tízezrekre megy. Mert mi az azonosítás legegyszerűbb alapja? A szövetkezet ügyeibe való beleszólás lehetősége minden egyes tag részére. Ez természetesen nem történhetik úgy, hogy például

minden elhatározás a közgyűlésnek, tehát a tagok egyetemének marad fenntartva, vagy például valami referendumrendszer-féllével. Ellenkeznék ez a funkciók megosztásával, ellenkeznék a szövetkezetnek, mint gazdasági alanynak lényegével. Mi tehát a kivetető út? Különböző lehet. Egyik kétségtelenül az az elv is, hogy a szövetkezeti szavazat jog, tehát az annak ügyeibe való beleszólás mértéke független a tőkeérdekeltségtől. Ez az úgynevezett demokratikus vonás a szövetkezeteknél, szemben a tőkés társulások oligarchikus jellegével. Ez azonban nem elég, mert hiszen nagy taglétszám mellett a kollektív akaratnak egy-egy tagra eső része oly elenyésző, hogy a tag azt nem is érzékeli. Vannak azonban módok, melyek a közgyűlés mindenhatóságának illúzióját fokozni alkalmasak. Ilyen a tagok összeségének kisebb csoportokra való felbontása, úgy, hogy például személyi kérdésekben (választmány, igazgatóság összeállítása) ezeknél a csoportoknál van a részdöntés, tehát egy-egy csoport például megválasztja a maga kiküldöttjét, mintegy a maga bizalmi emberét a döntő szervbe, az igazgatóságba. Általában, igen jó hatása van ebben a tekintetben, ha a legfontosabb személyi kérdésekben a tagok egyetemének minél közvetlenebb beleszólása van; például ők választják a vezető* hivatalnokokat, ők hagyják jóvá az azok részére megállapított fizetések stb. Nagyon jellemző, hogy ezek a módszerek épen Amerikában, a demokrácia földrészén fejlődtek ki a szövetkezeteknél. Ide tartozik a tagok állandó tájékoztatása, panaszaiknak, kívánságaiknak állandó tudakolása, ami szintén a nagy amerikai szövetkezeteknél van bevezetve és egész sereg hivatalnokot (fielá agents) foglalkoztat.

Ezekben ki is merítettük a szövetkezeti mozgalom azon társadalomlélektani kérdéseit, melyek saj átlagosan annak csoport halmazállapotot elért részeivel kapcsolatban merülnek fel. Át kelt tehát térnünk azoknak a kérdéseknek a vizsgálatára, amelyek a mozgalomnak tömegmozgalmi jellegéből erednek. Mint már mondtuk, itt két réteg kerül együttes tárgyalásra: a már szövetkezetiileg szervezett tömegek és a még nem szervezett, de a szövetkezeti gondolat tudatos vagy tudatalatti jegyében már pszichológiai értelemben vett tömeggé sűrűsödött sokaságokról. Mindkét esetben a feladat az, hogy a tömegekben a szövetkezeti gazdasági elv fölényébe vetett hit gyökeret verjen és erősödjék, az a meggyőződés érlelődjék ki bennük, hogy a szövetkezeti szervezkedés által a maguk egyéni vagy osztálybajain segíteni tudnak. Ha pedig ez a meggyőződés kialakult, akkor elég erős legyen ahhoz, hogy őket meg is tartsa, szövetkezeti magatartásra, mondjuk, áldozatokra készítse.

Tehát alapjában véve tömegek nézeteinek és meggyőződésének kialakulásáról és kialakításáról van szó. Kérdéseinket már most Le Bon nyomán a következőképen állíthatjuk fel: a) melyek azok a tömeglélektani tényezők, melyeknek a szövetkezeti meggyőződés kialakításában szerepük lehet és b) hogy kell ezekkel a tényezőkkel b

A tömegek meggyőződését kétféle tényezővel határozzák meg: közvetettek és közvetlenek. A közvetett tényezőké a hosszú előkészítő munka, a közvetleneké a végleges kiformalás, a kirobbantás.

Az első közvetett faktor a faj. A mi szempontunkból ez azt a kérdést jelenti, vajjon vannak-e különbségek a fajok közt a szövetkezeti megszervezés szempontjából. Gide azt állítja (Société Coopératives de Consommation), hogy vannak, mert a szláv és germán népek fogékonyabbak, mint a latin fajok. Én ezt a kérdést külön tanulmányban² statisztikai alapon részletesen vizsgáltam és arra a megállapításra jutottam, hogy ebből a szempontból a fajok közt különbséget tenni nem lehet. Más a helyzet, ha a hagyományt is a faji adottságok közé számítjuk, abban az értelemben, ahogy Le Bon veszi, — inkább szellemesen, mint tudományosan — azt mondva, hogy a hagyomány faji szintézis. Ha valamely népben élnek ősi szövetkezetszerű szervezetek emlékei, ha annak történelmében, korábbi alkotmányában ilyeszerű képződmények nagy szerepet játszottak, akkor a modern szövetkezet könnyen nyerhet valamilyen a hagyomány által szankcionált színezetet, könnyen úgy tűnhetik fel, mint az illető faj teremtőerejének, nemzeti géniuszának sajátlagos alkotása. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a szövetkezeti eszmekör útja jobban elő van készítve, mint ha a mozgalom merőben új, idegenből másolt kísérlet valamely népnél. A germán népeknek egész középkori alkotmánya szövetkezeti jellegű és sok német tudós — maga Gierke is — ezt a társulási formát a német faj sajátlagos életformájának tekinti, Japánban hotokusa és musin néven őseredeti szövetkezeti alakzatok működnek évezredek óta. Nem kis részben ez az oka Németország vezető szerepének szövetkezeti téren, továbbá annak a bámulatos szövetkezeti fellendülésnek, mely előidézte azt, hogy Japánban is a mozgalom három évtized alatt 15.000 modern szövetkezetet produkált. Általában előnyben vannak mindazok az országok, ahol a középkori ipar szervezetei, a céhek, gildék, hanza

¹ Le Bon: A tömegek lélektana, Budapest, Franklin, 1920.

² Lásd Revue de la Société Hongroise de Statistique, 1926. 239 oldal, valamint Internationale Statistik der Genossenschaften c. munkámban, Berlin, Struppe & Winckler, 1928. 258 oldal.

stb. teljesen kialakultak és bizonyos időn át virágoztak annyira, hogy a néplelken nyomokat hagytak; mert hiszen ezek épúgy gazdasági célú szervezetek, mint a szövetkezetek és a volt céhtagok leszármazóiban élő hagyományok ebből az elemből is kétségtelenül tartalmaznak valamit. Ugyanezekben az államokban a mezőgazdaság is a maga középkori szervezetében sokkal inkább támaszkodott a szövetkezetszerű szervezetekre, mint például nálunk, ahol gazdasági alkotmányunk kiépítésében a nyugati fejlődést a középkorban csak tökéletlenül utánoztuk, ahol sem céhek, sem faluközösségek, sem más hasonló szervezetek oly tisztán és oly nagy számban nem fejlődtek ki, oly szerepet sohasem játszottak, mint Németországban, Angliában, Franciaországban, Svájcban. Bizonyára ez az egyik oka annak, hogy a magyar gazdát, a magyar iparost sokkal fáradtságosabb munkával lehet csak megnyerni a szövetkezeti gondolatnak.

Le Bon a közvetett tényezőkhöz számítja az időt is. Mi ennek különleges jelentőséget a szövetkezeti nyugalomban nem tulajdonítunk, viszont aláírjuk azt, amit a politikai és társadalmi intézményekre vonatkozólag mond, hogy „a tömeglélek huzamosabb befolyásolása“ általuk nem érhető el (i. m. 79. old.). Ellenben vele együtt valljuk a szövetkezeti életre vonatkozólag is, hogy „a nevelésből, melyben valamely ország fiatalsága részesül, megtudhatjuk, milyen lesz az illető ország jövője“ (i. m. 90. old.). Természetesen nem a szövetkezeti nevelésről van itt szó, hanem a nevelésről általában. Amilyen emberanyag kerül ki a nemzeti nevelés kohójából, olyan lesz a tömeglélek. Ha ez a nevelés hangsúlyozza a szövetkezeteknek kedvező talajt jelentő jellemvonásokat és ismereteket, akkor a mozgalom haladása gyorsabb és egészségesebb lesz, mint ha a nevelés kifejezetten individualista irányú. Érdekes volna például az amerikai és japán nevelést, a két nép lelkét, a két ország tömegmozgalmainak lélekrajzát, vagy akár szövetkezeti mozgalmát is összehasonlítani.

Áttérve a közvetlenül ható tényezőkre, elsősorban a „képekkel, szavakkal és formákkal“ (Le Bon) kell foglalkoznunk. A jel-szavaknak a szövetkezeti mozgalomban is megvan a jelentősége. Itt is igaz, hogy „ész és érvek hasztalan küzdenek ellenünk“, sőt hogy egészséges hatásuk is gyakran sokkal erősebb, mint az érveké. A szövetkezésnek, mint gazdasági szervezési elvnek tartalma bonyolult valami, még a művelt emberek közül is csak a közgazdaságilag alaposan képzett szakember érti meg. Vagy ki vállalkoznék rá, hogy a tömegeknél propagandát csinál a „szükségletkielégítési elv“-nek? A gondolatot fel kell oldani könnyebben

emészthető formákra, körül kell venni illúziókkal, csak így fogják azt a tömegek magukévá tenni.

És csakugyan, a szövetkezeti mozgalom története tele is van jelszavakkal. A francia utópistáknál a forradalom hármias jelszava szerepel; Owen az emberi társadalom harmóniáját igéri; a keresztényszocialisták a keresztény elvek uralmát a gazdasági életben; Schultze liberális hangokat penget, Raiffeisen felebaráti szeretetet hirdet; a szocializmusnál a szövetkezet a munka tökeellenes harcának egyik formációja, Gide viszont le régne du consommateuról, juste prixről beszél. Még leginkább gazdasági érveket hangoztat az amerikai szövetkezetek szótára; ők a piac szabályozásának és befolyásának gondolatát iparkodnak közelebb vinni a taghoz; náluk a rendszeres értékesítés, „orderly marketing“ a jelszó; nagyon jellemző, hogy még a közvetítés útjának meg rövidítését is jelszószerűen formulázzák: „a fogyasztó dollárjából a termelőt több cent illeti“. Mennyire kiérezhető az agitációs célzat a dollár és cent szembehelyezésében!

Vannak aztán jelszavak, melyekre azt mondhatjuk, hogy szerepük ugyanaz, mint volt a Northcliff-féle propagandáé a háború alatt: az ellenfél megvetendő és gyűlöletes színben való feltüntetése. Idetartozik a fenti amerikai is a dollárral és a centtel. De idetartozik a kizsákmányolásról, a felesleges közvetítőkről, a munkanélküli jövedelmekről stb.-ről szóló egész szótár is. Úgy ezek, mint az előbbieik a tömegeket szuggerálni alkalmas kifejezőmódok és épen ezért nélkülözhetetlen részei a szövetkezeti ideológiának. Szükség van rájuk, igazság is van bennük, de nem szabad a tartalmukat túlbecsülni; nem a lényeg van bennük, nem örökérvényű igazságok szólnak belőlük; csak határozatlan kifejezőmódjai bizonyos homályos képzeteknek, melyeket a tömegekben keltének. Mint szavaknak is változniuk kell korok és országok szerint. Dőre dolog, ha valaki ma ugyanazokkal a szavakkal akarja a szövetkezeti gondolatot népszerűsíteni, amelyekkel valamikor Victor Aime Huber vagy Raiffeisen operált. Olyan ez, mint a mordály a géppuska korában. De épúgy ügyelni kell, hogy szuggerálás eszközei alkalmazkodjanak a milióhöz: fajai jellemvonásokhoz, műveltséghez, gazdasági viszonyokhoz és hasonlóképen a propagált szövetkezeti ág természetéhez.

Ami végül a tapasztalat tömegtényezői szerepét illeti, ez a szövetkezeti mozgalomban sem jelentéktelen és pedig kettős irányú lehet: általa igazolhatja magát a mozgalom és jelentkezhetnek benne a kapitalizmus hibái és hiányosságai. A tapasztalat lehet, az, mely a jelszavak valódi tartalmát megmutatja, az illúziók valótlanságát részét kiválasztja, tehát előidézheti a fokozatos, a fájdalom-

nélküli józanodást, előkészítheti a gazdasági meggondolás útját. A propaganda feladata a tapasztalatnak ezt a kettős szerepét úgyesen irányítani, arra a tömegek figyelmét felhívni.

Amit Sombart a szocializmussal kapcsolatban mond, válaszul arra a kérdésre: hogyan lehet a szociális mozgalom megértéséhez felhasználni a tömegek lélektanát és a tömeglélektant, a mi esetünkben is érvényes: a tömegmozgalom tanulmányozásának eredményeit alkalmaznunk kell a társadalom azon elemeire, melyekből a szövetkezeti mozgalom áll vagy melyekre számít (i. m. II. 175. old.). Ezekkel a rétegekkel kell most foglalkoznunk, hogy ezzel egyszermind elvégezzük feladatunkat azokra vonatkozólag is, akiket mint az in posse szövetkezeti tábor jelöltünk meg indulásunkkor.

Kikből áll ez a Wiese-szerinti értelemben vett absztrakt tömeg? Foglalkozásra, műveltségre, világnézetre nézve igen különböző egyénekből: munkások, gazdák, iparosok, tisztviselők, ezek a főtípusok. Mi a közös bennük? Az átlagos válasz rendesen az, hogy valamennyi kisember. Vannak a mozgalomnak theoretikusai is, akik a lényegre kötik ahhoz, hogy a szövetkezetekben kisemberek egyesülnek. Elméletileg ezt a fogalmi jegyet a magam részéről nem fogadom el, mert a szövetkezeti szervezkedés anyaga pontosan véve nem a kisemberekből, hanem azon rétegekből áll, melyeknek helyzete a kapitalista cseregazdaságban hátrányos; ezekben a rétegekben pedig nagyobb gazdasági alanyok is akadnak, akiknek szükségük van a szövetkezet gazdasági támogatására; például jelenleg a nagybirtokosok; vagy bizonyos gazdasági körülmények közt nemcsak a kis-, hanem a nagyjövedelmű fogyasztók is. Tény azonban az, hogy a valóságban a kisemberek a kapitalizmustól általában többet szenvednek, mint a nagyobb gazdasági alanyok és ezért ma a szövetkezeti mozgalom túlnyomólag csakugyan kisemberekből áll és azokra számít.

Találón jellemzi ezeket az elemeket Wiese (i. m. 122. old.): „Nemszabadoknak és elnyomottaknak érzik magukat. Ennek túlnyomólag gazdasági okai vannak ... Az az érzés, hogy az élet valóságos vagy vélt javainak élvezetéből nagyobbrészt ki vannak zárva, kicsinyessé, barátságtalanná és bizalmatlanná teszi őket. Kizsákmányoltaknak érzik magukat anélkül, hogy a társadalom építményének gazdasági összefüggését áttekinteni képesek volnának ... Gyakran az az érzés emészti őket, hogy ki vannak zsákmányolva és munkájuk gyümölcse részben meg van tőlük vonva. Egyrésztükben kialakult a proletár osztályöntudat, más részük azonban megakad valami tompa kisember-öntudatnál. Nagyon jellemző, hogy a legtöbb kisember nem tud másként beszélni, mint panaszólag,

kissé elkeseredett hangon ... Minél inkább felülkerekedik bennük a tudat, hogy a széles rétegekhez tartoznak, annál kisebb lesz részvételük a fennálló társadalmi és gazdasági rend fenntartásában. Relatív tulajdonságnélküliségük hajlamossá teszi őket a társadalmi szervezet kollektivistikus formájára ... a kispolgári elemeknél azzal a félelemmel és bizalmatlansággal, hogy talán az ilyen új rend sem hozná meg nekik az üdvösséget...“

Talán épen ez az ingadozás kapitalizmus és kollektivismus leözt teszi számukra rokonszenvéssé a szövetkezeti rendszert, mely előttük aranyközéputnak látszik. Bizonyos értelemben ez a jellege kétségtelenül meg is van és ezért csak helyes, ha a propaganda ezt a körülményt hangsúlyozza. Mindenesetre, a kisemberek tömege a vázolt jellemvonások folytán sem lesz azonban annyira egységes, hogy ne választnának el őket egymástól a hivatásbeli, foglalkozásbeli különbségek. A közös lelkivilág mellett tehát megvannak a külön érdekek és külön érzelmek is, amivel a mozgalom irányításában szintén számolni kell.

Hátra volna még a kérdés, hogy a megismert tömegtényezőket, mint mozgató erőket hogyan kell tudatosan alkalmazni. Ez azonban már nem tartozik szorosan tárgyunkhoz. Annak megállapítása, hogy a tömegmozgalom mely tényezői szerepelnek a szövetkezeti mozgalomban, társadalomlélektani feladat. Azonban azt vizsgálni, milyennek kell lennie a jó szövetkezeti vezetőnek, aki e tényezőkkel bánni tud, mely módszereket kell alkalmaznia, inár kívül esik a szociológián, tehát kitűzött feladatunkon is.

Anatole France említi, hogy a metafizikus számára a világ városaival és kertjeivel, változatosságával és mozgalmával nem egyéb, mint sima felületű gömb délkörökkel. A szociológus is kénytelen a szövetkezeti mozgalmat sok szintől megfosztani. Ebből azonban nem következik, hogy más oldalról ne lehetne benne eszményt látni és hogy nem adhatna nemes tartalmat embermilliók életének. Ez a szemlélet azonban az apostoloknak és nem kutatóknak való. De bizonyos az apostolok is el fogják hinni, hogy az ő működésüket is szilárdabb alapra helyezi, ha tudják, hogy az életük célját alkotó eszmekörben mennyi az eszmény és mennyi a realitás.

Ihrig Károly